

Jan van Oudheusden

De Eerste Wereldoorlog

Een geschiedenis

2018 Prometheus Amsterdam

Eerste druk 2013
Derde druk 2018

Deze uitgave is een bewerking van *De Eerste Wereldoorlog in een notendop*
(Uitgeverij Bert Bakker, 2007).

© 2013 Jan van Oudheusden
Omslagontwerp Jan van Zomeren
Foto auteur Studio Piet Pulles Waalwijk
Zetwerk Elgraphic bv, Schiedam
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 3786 1

---

1 Aanleiding, oorzaken, ontketening

De moord in Sarajevo

Op zondag 28 juni 1914 bracht de troonopvolger van Oostenrijk-Hongarije, aartshertog Franz Ferdinand van Habsburg, samen met zijn echtgenote Sophie Chotek een militair inspectiebezoek aan Sarajevo, de hoofdstad van Bosnië-Herzegovina. Deze provincie maakte pas sinds 1908 integraal deel uit van Oostenrijk-Hongarije. De bevolking bestond deels uit etnische Serviërs, van wie velen zich verzetten tegen de nieuwe heersers uit Wenen. Daar waren extremisten bij, die Bosnië-Herzegovina bij het zelfstandige buurland Servië wilden voegen. Ieder jaar rond 28 juni was het nationalisme van de Serviërs op een kookpunt, want dit was Sint-Vitusdag, de dag waarop de Serviërs de Slag op het Merelveld (1389) herdachten, toen een Servisch leger manhaftig ten onder was gegaan tegen de troepen van de sultan van Turkije.

Vanaf 1908 waren er in Bosnië-Herzegovina militante groepen actief die ijverden voor aansluiting van Bosnië bij Servië. Zij ontvingen in het geheim wapens en adviezen uit Servië. Een van die groepen, een handjevol studenten, noemde zich Jong Bosnië. Het groepje stond in verbinding met de Zwarte Hand, een organisatie uit Servië. Voor Jong Bosnië bood het bezoek van Franz Ferdinand een gouden kans om een aanslag op de troonopvolger te plegen. Die zou dan het startschot kunnen vormen voor een opstand van de Serviërs in Bosnië, en wie weet kon zo'n opstand uitmonden in de vorming van een grote Servische staat. Zo'n Groot-Servisch rijk was ook de droom van de Servische regering in Belgrado, die zich nooit had verzoend met de annexatie van Bosnië-Herzegovina door Oostenrijk-Hongarije. Via de Zwarte Hand voorzag de Servische geheime dienst het groepje van wapens. Met bommen en geladen revolvers in hun jassen stelden zes leden zich op die 28ste juni verspreid op tussen de massa die was uitgelopen om de aartshertog te verwelkomen.

Van Franz Ferdinand was bekend dat hij de Slavische minderheden binnen Oostenrijk-Hongarije meer autonomie wilde geven. Voor fanatieke Servische nationalistes was dat gevaarlijk. Mocht hij slagen, dan zou dat een doorstart van de krakkemikkige Oostenrijks-Hongaarse monarchie vergemakkelijken en dan konden de extremisten hun snode plannen wel vergeten.

Het zou een korte rit worden in een open auto. Het prinselijk paar reed van het hotel naar het stadhuis van Sarajevo. De eerste van het groepje studenten liet het gezelschap ongemoeid passeren. De tweede durfde de mooie witte japon van aartshertogin Sophie niet te bezoedelen. De derde stond naast een agent en durfde ook niet. Maar de vierde, een zekere Cabrinovic, durfde wel; hij wierp een bom naar de auto. De chauffeur zag die, en maakte een snelle manoeuvre waardoor de bom afketste en op het moment van ontploffen enkele inzittenden van de volgauto verwondde. Grote consternatie! De gewonden moesten ijlings naar het ziekenhuis worden gereden. Een adjudant van Franz Ferdinand was er ernstig aan toe. Maar Cabrinovic werd gepakt en de situatie leek weer onder controle.

Franz Ferdinand was woedend. Op het stadhuis onderbrak hij de burgemeester in diens welkomstwoordje, en riep met hoge stem: 'Wat een troep. Ik kom op bezoek en jullie ontvangen ons met bommen!' Vervolgens uitte hij zijn wens de gewonden in het ziekenhuis te gaan opbeuren. Niemand durfde hem tegen te spreken. Opnieuw ging het in een open auto. En deels langs dezelfde route. De chauffeur van de voorste auto wist niet van de gewijzigde plannen en sloeg een verkeerde straat in. Hij moest stoppen en zijn auto (die geen achteruit had) langzaam laten terugduwen naar de hoofdweg. Dat gebeurde precies op de plek waar de negentienjarige Gavrilo Princip stond, een van de samenzweerders, met een geladen Browning op zak. De jonge terrorist was al teleurgesteld in een café een kopje koffie gaan drinken, maar toen hij hoorde dat de aartshertog opnieuw langs zou komen, was hij buiten gaan kijken. Princip aarzelde niet, mikte met zijn wapen op Franz Ferdinand en loste enkele schoten. De aartshertog en zijn vrouw werden getroffen. Een adjudant van de aartshertog deed later verslag:

[...] Toen klonk van rechts uit de rij van toeschouwers een schot en even later een tweede schot van vlakbij. Terwijl de auto snel draaide,

spoet een dunne straal bloed uit de mond van Zijne Keizerlijke Hoogheid op mijn rechterwang. Terwijl ik met één hand mijn zakdoek tevoorschijn haalde, om het bloed van de mond van de aarts-hertog af te vegen, riep Hare Hoogheid: ‘Um Gottes Willen! Was ist dir geschehen?’ Daarop gleed zij van de bank naar beneden, met haar gezicht tussen de knieën van de aarts-hertog. Ik besepte nog niet dat zij getroffen was en dacht dat zij van de schrik was flauwgevallen. Hierop riep Zijne Keizerlijke Hoogheid: ‘Sopherl, Sopherl! Stirb mir nicht! Bleibe für meine Kinder!’ Daarop greep ik de aarts-hertog bij de kraag van zijn mantel, om te verhinderen dat zijn hoofd voorover zakte, en vroeg hem: ‘Leiden Eure Kaiserliche Hoheit sehr?’ Hierop antwoordde hij duidelijk verstaanbaar: ‘Es ist nichts.’ Toen vertrok zijn gezicht, en hij herhaalde zes-, zevenmaal, steeds verder het bewustzijn verliezend: ‘Es ist nichts.’ Vervolgens trad een korte pauze in, waarop een hevig gerochel begon door de bloedingen in de mond. Dit hield op toen wij aan het slot aankwamen. De beide bewusteloze lichamen werden het slot binnengebracht, en spoedig daarna werd de dood geconstateerd.

Princip werd opgepakt, samen met enkele medeplichtigen. Voor Oostenrijk-Hongarije stond meteen vast dat de moordenaars door Servië waren gestuurd. Een maand later verklaarde Oostenrijk-Hongarije dan ook de oorlog aan Servië, en binnen een week was vrijwel heel Europa met elkaar in oorlog.

Hoe was dat mogelijk?

Luchthartigheid en pacifisme

De moord in Sarajevo vormt de duidelijke aanleiding tot de Eerste Wereldoorlog. De diepere oorzaken zijn minder eenduidig. In naoorlogse jaren hebben achtereenvolgende generaties van historici een groot aantal plausible factoren aangedragen die leidden tot de wereldbrand. Daaronder ging steevast een fundamenteel gegeven schuil, namelijk: de heersende luchthartige voorstellingen over het verschijnsel oorlog. De Oostenrijkse schrijver Stefan Zweig schreef in *Die Welt von Gestern* (1943): ‘Wat wisten in

1914 de grote massa's nog van de oorlog af?... Men zag hem via de lesboekjes op school en de historische schilderijen als een serie oogverblindende cavaleriecharges met prachtige uniformen, waarbij de heldendood zich alleen maar voordeed in de vorm van een schot direct door het hart, en de hele veldtocht neerkwam op een verpletterende mars naar de overwinning... In de voorstelling van de gewone man van 1914 betekende de oorlog een kort uitstapje naar romantische gebieden, een wild en mannelijk avontuur, en de jongeren waren zelfs bang dat ze deze heerlijk opwindende episode zouden verzuimen; daarom meldden ze zich onstuimig aan, en jubelden en zongen in de treinen die ze naar de slachtbank voerden.'

Toen de oorlog uitbrak, gaven veel commentatoren als hun mening te kennen dat de burgerlijke, rationele beschaving ten einde liep, en dat oorlog zou kunnen dienen als een kracht om een zuivering der geesten te forceren. Kunstenaars riepen op tot vernieuwing van de bestaande wereld. Vitaliteit, spontaniteit en verandering vielen te prefereren boven conformisme, dat slechts afstompte. Het zou een 'frisse, vrolijke oorlog' worden. De historicus A.J.P. Taylor schreef: 'De geest van de mensen leek in de laatste twee of drie jaar voor de oorlog tot het uiterste geprikkeld, alsof ze al die vrede en veiligheid onbewust moe waren... Mensen wilden geweld om het geweld; ze begroetten de oorlog als een bevrijding uit materialisme. De Europese beschaving stortte in wezen al in vóór die door de oorlog vernietigd werd.'

Ook werd oorlog gezien als iets onvermijdelijks, een nuttig instrument van de buitenlandse politiek. Het kwam niet op in de hoofden van staatslieden om actief te werken aan het voorkómen van oorlog. De latere Amerikaanse president Theodore Roosevelt verklaarde in 1897: 'Geen enkele triomf van de vrede kan zo groot zijn als de opperste triomf van de oorlog... Alle grote, superieure rassen hebben gestreden met andere rassen; op het moment dat een ras zijn goede, strijdvaardige deugden verliest, heeft het zijn trotse recht verspeeld om naast de allerbesten te staan.' Hiermee liet hij zich kennen als een aanhanger van het toen modieuze sociaaldarwinisme, dat verkondigde: de wereld is een strijdtoneel, en alleen de besten zullen overwinnen. Een lekker gevecht op zijn tijd kon geen kwaad, zo verkondigden dichters als de Italiaanse romantische fantast Gabriele d'Annunzio.

Toch waren er wel schrijvers die waarschuwden voor de verschrikkelijke toekomst van oorlogvoering. De visionaire Poolse bankier Ivan Bloch voorspelde in 1898 in zijn boek *La Guerre Future* een langdurig conflict: ‘Oorlog tussen de grote industriële mogendheden is niets anders dan zelfmoord van beide partijen... de kanonnen laten een intense regen van ijzer neer... de aarde wordt rood gekleurd met bloed... er zal een slachting zijn op zo’n verschrikkelijke schaal... In de volgende oorlog zal iedereen zich in de loopgraven bevinden... De spade zal voor een soldaat even onmisbaar zijn als zijn geweer...’

Er waren ook pacifistische bewegingen actief. Er was een internationale vrouwenbeweging, die niet alleen ijverde voor invoering van het vrouwenkiesrecht, maar ook voor vrede tussen de volkeren. Velen lazen de antioorlogsroman van de Oostenrijkse barones Bertha von Suttner, *Die Waffen nieder!*. Zij reisde kriskras door Europa en Amerika met haar vredesboodschap, en in 1905 was zij de eerste die de Nobelprijs voor de vrede ontving. Daarnaast werden er na een oproep van de Russische tsaar Nicolaas II in 1899 en 1907 in Den Haag vredesconferenties belegd, waar hoge diplomaten spraken over ontwapening en internationale rechtspraak. De afspraken van deze Haagse conferenties zouden in de Eerste Wereldoorlog echter worden geschonden, evenals die van de Geneefse Conventie uit 1864, die had gepleit voor een fatsoenlijke regeling van de zorg voor gewonde soldaten. De Haagse vredesconferenties riepen op tot de vorming van een permanent Hof van Arbitrage. Geen land voelde zich echter geroepen om zich aan het oordeel van zo’n hof te onderwerpen.

Ook vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en van de socialistische arbeidersbeweging maakten hun zorgen kenbaar over de bedreiging van de vrede. Hun internationale contacten en initiatieven bleken in 1914 van geen betekenis.

De Balkan, het kruitvat van Europa

Vanaf 1900 voelde men de spanningen tussen de Europese grootmachten toenemen. Een van de spanningshaarden was de Balkan. Vijf eeuwen lang had het Ottomaanse Rijk, zoals Turkije toen werd aangeduid, gezag uitgeoefend over Zuidoost-Europa. Eind negentiende eeuw gold het rijk ech-

ter als 'de zieke man van Europa'. In 1878 had de Turkse sultan na een verloren oorlog onafhankelijkheid moeten verlenen aan Roemenië, Servië en Bulgarije. Bij die gelegenheid was weer eens gebleken dat Rusland, de erfvijand van de Turken, streefde naar beheersing van de zeestraten Dardanellen en Bosporus, Ruslands toegang tot de Middellandse Zee. In de negentiende eeuw wierpen de Russische tsaren zich op als bondgenoten van de stamverwante Slavische volkeren op de Balkan, onder wie de Serviers, Montenegrijnen en Bulgaren. Het streven naar eenheid onder de Slavische broedervolkeren werd panslavisme genoemd. Het was duidelijk dat het de Russen niet alleen ging om broederhulp aan de kleine Slavische volkeren. Het panslavisme vormde immers een dekmantel voor de Russische expansiedrang in de richting van de zeestraten. In 1913 zei de voorzitter van het Russische parlement tegen de tsaar: 'De zeestraten behoren ons toe. Een oorlog zal enthousiast worden onthaald en zal het prestige van de regering ten goede komen.' De publieke opinie in Sint-Petersburg leek in die oorlogsstemming te delen. Ook waren de Slavische sympathieën van de opperbevelhebber van het leger, grootvorst Nikolaj Nikolajevitsj, geen geheim; hij was getrouwd met een dochter van de koning van Montenegro.

Na de oorlog van 1878 bleef het zuidelijke deel van de Balkan, de gebieden aan de noordgrens van Griekenland, nog in Ottomaanse handen. In 1912 brak echter de Eerste Balkanoorlog uit. Gebruikmakend van de militaire zwakte van de Turken sloten Servië en Bulgarije zich aaneen om hun beider grondgebied uit te breiden. De twee landen ontvingen aanmoedigingen uit Rusland. Samen met Griekenland en Montenegro brachten zij aan Turkije zware verliezen toe. Zij verdeelden Europees Turkije onder elkaar, op Constantinopel en omgeving na. Vervolgens raakten zij kort daarop, in 1913, slaags over de verdeling van de buit. Dit was de Tweede Balkanoorlog, die werd uitgevochten tussen Bulgarije aan de ene kant, en Servië plus Griekenland aan de andere kant. Ook Roemenië en Turkije mengden zich in het conflict, aan de zijde van Servië en Griekenland. Weldra moesten de Bulgaren buigen voor de overmacht, en raakten zij weer een deel kwijt van het gebied dat ze in 1912 op de Turken hadden veroverd. Servië en Griekenland waren nu de winnaars, maar Servië kreeg niet helemaal zijn zin: het moest toestaan dat Albanië een zelfstandig koninkrijk werd, en het kreeg geen toegang tot de Adriatische Zee.

Zo maakte de Balkan in 1912-1913 zijn reputatie waar als het 'kruitvat van Europa'. Na de twee oorlogen was er nog geen stabiele vrede. Hoewel Servië praktisch in omvang was verdubbeld, was het niet tevreden. De regering in Belgrado koesterde een visioen van een Zuid-Slavische federatie, waartoe allereerst Bosnië-Herzegovina moest behoren, plus een deel van de Dalmatische kust. Zij voelde zich gesteund door Rusland.

Rusland verbindt zich met Frankrijk

Tsaar Nicolaas II van Rusland was een goedmoedig maar zwak vorst, met een hoge dunk van zijn godgegeven taak om als een autoritaire vader over zijn onderdanen te heersen. Maar hij had de grootste moeite om in eigen land orde te houden. Hij lag voortdurend overhoop met de Doema, de volksvertegenwoordiging die hij in 1905 tegen zijn zin in het leven had moeten roepen. Verschillende volkeren binnen het multinationale tsarenrijk, zoals de Finnen, de Polen en de Oekraïners, streefden naar zelfbestuur. Nicolaas had dringend een succes nodig in de buitenlandse politiek; dat kon zijn prestige wellicht opvijzelen. Dit was geschonden na een smadelijke nederlaag in een oorlog tegen Japan in 1905. De Balkan bood hem die kans.

Al jaren eerder had Rusland zich ingedekt tegen het risico alleen te komen staan. Het had contact gezocht met Frankrijk. In 1892 werd er met veel openbaar vertoon een bondgenootschap gesloten tussen Parijs en Sint-Petersburg. Op het eerste gezicht was dit een vreemd koppel: het democratische, republikeinse, ongodsdienstige Frankrijk verbond zich met een autocratie zonder inspraak van het volk. De tsaar moest bij een Frans vlootbezoek aan Sint-Petersburg in de houding staan bij het spelen van de 'Marseillaise', het revolutionaire strijdlied uit 1792. Hij had het er graag voor over. De Franse banken investeerden namelijk vele miljoenen francs in grote projecten in Rusland, zoals de aanleg van de trans-Siberische spoorweg. In 1893 spraken beide landen af om elkaar te hulp te snellen, mocht een van de twee worden aangevallen door Duitsland of een door Duitsland gesteunde coalitie. Het Frans-Russische verdrag werd meermalen met nieuwe bepalingen aangevuld, zodat een aanval uit voorzorg op Duitsland of Oostenrijk tot de mogelijkheden ging behoren.

Oostenrijk-Hongarije, een reus op zijn retour

Al sinds 1848 (hij was toen 18) zat keizer Franz Joseph van Habsburg op de troon in Oostenrijk-Hongarije. Binnen de grenzen van zijn rijk woonden elf verschillende volkeren. Het rijk vormde een etnisch mozaïek. Het was in 1867 in twee helften geknipt, het keizerrijk Oostenrijk en het koninkrijk Hongarije. Sindsdien werden in de 'dubbelmonarchie' (ook wel Donaumonarchie genoemd) alleen Defensie, Buitenlandse Zaken en Financiën centraal geregeld. In het Oostenrijkse deel woonden, naast Duitstaligen, onder meer Italianen, Slovenen, Tsjechen en Polen. In het Hongaarse deel leefde het dominante volk der Hongaren naast een meerderheid van niet-Hongaren: onder meer Slowaken, Roemenen en Kroaten.

Toen Oostenrijk-Hongarije in 1908 tot woede van Servië de voormalige Ottomaanse provincies Bosnië en Herzegovina annexeerde – die op dat moment al dertig jaar door het keizerrijk werden bezet – leidde dit om twee redenen tot instabiele verhoudingen. In de eerste plaats werd het nationaliteitsprobleem groter; Bosnië-Herzegovina vormde namelijk op zichzelf ook een etnisch mozaïek. Daar woonden niet alleen Bosniërs (merendeels moslims) maar ook Kroaten en Serviërs, die de Habsburgse regering wantrouwden. Franz Joseph kreeg er dus een stel lastige onderdanen bij. Men zei dat zijn rijk op zijn laatste benen liep, net als de keizer zelf overigens. In de tweede plaats veroorzaakte de annexatie van Bosnië-Herzegovina een breuk tussen Oostenrijk-Hongarije en Rusland. Beide conservatieve keizerrijken, in de negentiende eeuw palstaanders voor de oude Europese orde, kwamen tegenover elkaar te staan. Nationalistische Serviërs in Bosnië-Herzegovina voelden zich aangetrokken tot buurland Servië, en de fanatieksten streefden naar aansluiting. Dan zou er een sterke Zuid-Slavische staat op de Balkan ontstaan; dat was waar ze ook in Belgrado van droomden. Rusland kon beschouwd worden als de beschermheer van zo'n plan. Uit gevoel van Slavische broederschap én uit prestigeoverwegingen steunde tsaar Nicolaas II het eenheidsstreven onder de Balkanslaven. Op die manier kon het Russische volk zich achter het leger scharen. De Oostenrijkse annexatie van Bosnië-Herzegovina in 1908 gaf de Russen een motief om hun legermacht uit te breiden. Die uitbreiding leidde in Wenen én in Berlijn weer tot bezorgdheid over de bedoelingen van de Russen.

De regering in Wenen zag het Slavische nationalisme als tikkende tijd-

bom onder het rijk, en zag Servië als een luis in de pels van de Donaumonarchie. Zij zocht steun bij Duitsland.

Dat land koesterde zijn eigen aspiraties.

Duitsland onder keizer Wilhelm II

Toen Wilhelm II in 1888 op 29-jarige leeftijd de troon besteeg, bestond het Duitse keizerrijk nog maar zeventien jaar. Met horten en stoten was de heterogene Duitse natie bezig zich een plek onder de grootmachten te verwerven. De economie groeide explosief, vooral sinds de jaren 1880. Nog in 1865 produceerden de Duitsers bijvoorbeeld minder staal dan de Fransen, maar dertig jaar later overtrof de Duitse staalproductie die van Frankrijk en Groot-Brittannië samen. Staal was het belangrijkste materiaal waarop militaire macht gebaseerd was. Ook het bevolkingsaantal steeg spectaculair: van ongeveer 40 miljoen in 1871 naar 68 miljoen in 1914. Steeds meer Duitsers meenden dat hun land 'een plaats onder de zon' verdiende: een erkende positie die gelijkwaardig was aan die van de Britten en de Fransen.

De oude rijkskanselier Otto von Bismarck had vanaf 1871 de gevoelens van de Fransen en de Russen willen ontzien: hij voerde een omzichtige buitenlandse politiek. Maar keizer Wilhelm II was het tegendeel van een voorzichtige tacticus. Bij zijn geboorte in 1859 waren er complicaties geweest. Naar hedendaagse inzichten had Wilhelm een *minimal brain damage*, die zijn latere agressieve uitvallen kon verklaren. Bovendien was hij geboren met een kreupele linkerarm die vijftien centimeter korter bleef dan zijn rechterarm. Slechts met de grootste moeite had hij leren paardrijden en schieten. Er is beweerd dat de handicap Wilhelm een complex bezorgde, en dat hij het gebrek wilde overcompenseren met stoer gedrag. Geestesziek en manisch depressief, zo luidde de diagnose van tijdgenoten. Er zijn echter historici die stellen dat er geen sluitend medisch bewijs bestaat voor deze diagnose. Als opperbevelhebber van de strijdkrachten legde de keizer wel een voorkeur voor glanzende uniformen en pompeus decorum aan den dag. Hij was een onberekenbaar heerser, met een grandioze zelfoverschatting en een totaal gebrek aan zelfkennis. Zijn moeder Victoria, de oudste dochter van de Britse koningin Victoria, onthield hem haar lief-